

Любов Гаврищак, кандидат психологічних наук, доцент
Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Я. Франка

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена соціально-психологічній проблемі сучасної еміграційної ситуації в Україні, зокрема питанням психологічного аналізу типів сучасних українських емігрантів та мотивації їх виїзду в інші країни. Експериментальним шляхом за допомогою методу опитування та інтерв'ювання виявлено основні групи і підгрупи українських емігрантів та класифіковано мотиви їхнього виїзду за кордон.

Постановка проблеми. Серед публікацій у періодичній пресі, численних коментарів у засобах масової інформації, на радіо і телебаченні нерідко доводиться чути думки, що за кордоном життя краще, щасливіше, стабільніше і багатше. Ідея “далекого раю” викликає бажання у багатьох громадян залишити рідні домівки і шукати щастя у чужих краях.

Діючим при цьому є механізм зараження, коли ейфорійні, часто свідомо перебільшені враження про життя в інших країнах людей, які там вже були і приїхали у відпустку додому, збільшує кількість бажаних виїхати. При цьому часто люди не усвідомлюють і не враховують ті негативні наслідки, які обов'язково будуть у їх родинях зокрема і в державі загалом, оскільки в житті нічого не минає безслідно. Якщо за офіційною статистикою на сьогоднішній день Україну покинуло від 5 до 7 мільйонів громадян (за неофіційною статистикою їх набагато більше), то дану проблему не можна не вважати актуальною і такою, що потребує негайного розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує реальне становище соціальної ситуації в Україні, необхідність у вивченні даної проблеми, всіх її аспектів: економічних, демографічних, психологічних, і створення умов їх позитивного розв'язання сприяє появі досліджень науковців, голоси яких пробиваються крізь нашарування установок, стереотипів та інформації.

Значний доробок у цьому напрямі напрацювали М. Василевський, О. Підлущкий, О. Макеєв, Н. Шульга та інші.

Виклад основного матеріалу. Населення України останніми роками включилося у процеси міжнародної трудової міграції. Громадян України можна зустріти всюди – на зборі цитрусових у Греції, в танцювальних групах кафе і барів Туреччини, на нафтових платформах Норвегії, на будівництві доріг у Португалії і т. д. Правда, ці

процеси зовнішньої міграції у більшості випадків не мають цивілізованих форм. Переважна більшість жителів нашої країни їде в далеке і ближнє зарубіжжя у пошуках роботи без належного оформлення документів. (Втім, якби вони відверто заявляли про свої міграційні наміри представникам тих країн, у які прямували, то навряд чи б їх туди пустили).

Тому офіційна статистика дає неповну картину еміграції з України. Оскільки немає точних статистичних даних, скільки ж насправді наших громадян їде за кордон з метою заробітку, ми залучатимемо інші додаткові джерела, які дають інформацію про цей вид мігрантів з України.

Під еміграцією ми розуміємо “переселення (добровільне або вимушене) в іншу країну на постійне або тимчасове (на тривалий термін) проживання” [4].

Еміграцію з України в 90-і роки ХХ століття слід насамперед розділити на два потоки. Перший – еміграція в країни нового зарубіжжя. Другий – еміграція в країни старого зарубіжжя. Чому ці два потоки треба розглядати окремо? Причина полягає в тому, що на пострадянському просторі в 1990-і роки ще йшли міграційні процеси, пов'язані з розділенням єдиної країни на декілька держав, а також активні процеси возз'єднання сімей, повернення в рідні місця. Проте погіршення економічної ситуації, практично у кожній з нових країн, внесло нові мотиви у міграційну поведінку населення, ускладнило його, а отже, зробило важким його пояснення.

У процесах еміграції з України у країни далекого зарубіжжя простежуються два напрями – одним, в якому переважають етнічні мотиви еміграції, а другий, в якому переважає економічна мотивація. Ці тенденції не суперечать одна іншій, а навпаки, часто взаємно доповнюють одна одну.

Цікавим на нашу думку є питання типів емігрантів. Основними типами емігрантів з

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

України є: 1) особи, що вирішили повернутися на свою історичну батьківщину заради возз'єднання сімей або з інших міркувань, тобто етнічні емігранти; 2) особи, що виїжджають за кордон з економічних міркувань (безробітні – з надією знайти роботу за кордоном, працюючі – з наміром знайти більш оплачувану роботу, ніж у себе удома). Як перший, так і другий тип емігрантів, у свою чергу, ділиться на ряд категорій, які різняться за відтінками мотивів виїзду з країни. Наприклад, етнічні емігранти виїжджають з України, офіційно маніфестуючи своє бажання перебраться на свою історичну батьківщину, бажання перебувати у відповідному етнокультурному середовищі. Проте далеко не всі з них у реальній еміграційній поведінці проявляють ці мотиви. Так, значна частина євреїв виїжджає до Німеччини, США, і навряд чи вони в цих країнах потраплять у стійке єврейське етнокультурне середовище. З іншого боку, ті, хто виїжджають до Росії або інших пострадянських держав, офіційно заявляючи, що їх еміграція пов'язана з бажанням возз'єднатися зі своїми родичами, нерідко в приватних розмовах стверджують, що їх не задовольняє мовна ситуація, звуження функціонування російської мови у всіх сферах суспільства, виражають небажання навчати дітей української мови тощо. За ступенем законності перебування за кордоном виїжджаючих можна розділити на легальних і нелегальних емігрантів. Остання категорія для України – явище нове. Якщо раніше випадки нелегальної еміграції наших співвітчизників з країни зустрічалися украй рідко, то останніми роками цей тип еміграції набув масового поширення.

Чинники еміграції на рівні окремої особи виявляються через мотиваційну структуру. На буденному рівні свідомості виявляються наступні мотиви виїзду з нашої країни: зростання безробіття і зростаюча вірогідність залишитися без роботи, зупинка підприємств, зменшення заробітної платні, інфляція, зростання цін на товари, комунальні послуги, житло, різке падіння життєвого рівня, відсутність засобів для навчання дітей, неякісна і дорога медицина, ріст злочинності, корупція, погіршення екологічних умов, зростання загрози великомасштабних аварій і як результат усього цього – зростання страху за себе і своїх близьких, втрата віри в можливість поліпшити своє життя, в своє майбутнє і майбутнє своїх дітей в Україні.

Конкретніше чинники, що формують міграційні мотиви, виявляються таким чином. Насамперед, на еміграцію громадян з країни впливає безробіття, що росте з року в рік. Реальна цифра безробіття серйозно відрізняється від офіційно

zareєстрованого. В Україні безробітними вважаються тільки особи, zareєстровані у державній службі зайнятості. Безробіття у нашій країні має застійний характер. Середня тривалість пошуку роботи складає 9 місяців, а тривалість незайнятості – 18 місяців. При цьому 548 тис. безробітних припинили пошук роботи [1].

Життя безробітного українець важке, точніше, просто нестерпне. По-перше, неможливо прожити на ту жалюгідну допомогу, яку одержує офіційно zareєстрований безробітний. По-друге, безробіття українець несприятливо психологічно діє на людей всіх вікових періодів. Кожна вікова група сприймає це соціальне зло по-своєму. Для людей старших вікових груп, які ніколи в житті не зустрічалися з цим явищем, стан безробіття сприймається як непоправна життєва трагедія. Особливо важко переносять свою непотрібність суспільству люди високоосвічені, талановиті – висококваліфіковані робітники, управлінці, інженерно-технічні працівники, працівники сфери культури, освіти, науки. У колишні роки в суспільстві існував позитивний, а іноді піднесений, навіть романтичний стереотип сприйняття їх професій. Засобами масової інформації створювався позитивний образ людей таких професій, за ними закріплювалися високі соціальні оцінки, вони мали високий суспільний авторитет, до них ставилися з глибокою пошаною. Тепер багато з них без роботи, а ті, хто працює, одержують таку мізерну заплатню, що самі добровільно виїжджають за кордон. Пригнічені життєвими проблемами, вони там погоджуються на будь-яку роботу.

Але покидають Україну не тільки люди творчих професій. Якщо з'являється хоч якась надія заробити в іншій державі, туди спрямовуються і люди робочих професій. Перебувають вони там, як правило, на нелегальному становищі.

Покладають країну і ліпні люди, хоча зазвичай таких громадян значно менше, ніж осіб працездатного віку. Немолоді люди, як правило, їдуть до своїх дітей і внуків. Якщо ті добре влаштувалися, то вони запрошують до себе і батьків. До речі, виїзд людей старшого покоління – носіїв традицій, осіб, що пов'язують часи, – для суспільства також є непоправною втратою.

Зростаюче безробіття, невиплата зарплат, важкий економічний стан сімей є головними причинами еміграції з країни. Багато безробітних, ті, хто працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень, а також ті, хто працює, але місяцями не одержують за свою працю заробітної платні, мріють виїхати на заробітки в інші країни.

На зростання еміграції з країни впливає і така

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

причина, як прагнення жити в суспільстві, в якому зберігається за багатьма показниками колишній спосіб життя, принаймні, у сфері міжетнічних і культурно-мовних відносин. Саме це зумовило для багатьох людей, які раніше проживали в союзних республіках, міграцію до Росії. Про дію цього чинника пише І.Макеєв: “На наш погляд, найважливіший соціально-психологічний і політичний мотив можна було б сформулювати у вигляді простої думки “наївної” пострадянської людини: навіть залишатися у новій національній державі (у якому всі колишні правові, мовні та інші важливі умови життєдіяльності, що стали звичними, кардинально змінюються), коли є хоч якась можливість влаштувати життя за сталими правилами в Росії як правонаступниці СРСР і хранительниці соціально і психологічно важливих ментальних стереотипів минулого, більш звичного життя” [2].

Не можна сказати, що цей мотив серед емігрантів з України є ведучим, але неправильно було б заперечувати його існування. У всякому випадку, у наявності такого мотиву серед причин міграції населення з Криму сумніватися не доводиться.

Що ж до емігрантів, які мігрують у далеке зарубіжжя, то помітну частину серед них займають особи з високим рівнем освіти і кваліфікації. Як правило, вони виїжджають, обходячи державні структури, самостійно домовляючись за кордоном про своє працевлаштування і його умови. Закріпившись на місці, проявивши, як правило, високу кваліфікацію, вони оформляють документи на право постійного проживання у країні перебування, а потім перевозять туди членів своїх сімей, запрошують знайомих, колег. Такий вид міграції одержав назву “ланцюгової міграції”. Він найбільш характерний для науковців. У соціологічному моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1994 року і який репрезентує все доросле населення України, стояло питання: “Якби Ви хотіли виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?” У 1994 році тих, хто нікуди б не виїжджав з свого рідного міста (села), було 51%, в 2000 – 50%, а в 2005 – 55%. Стейке ядро населення залишається ніби незмінним. Проте в планах тих, хто збирається виїжджати на нове місце проживання, за ці роки відбулися помітні зміни. Зменшилася кількість тих, хто збирається виїхати до Росії і зросла кількість людей, які хотіли б виїхати, але ще не знають куди.

Найрішучіше налаштована на виїзд молодь. У 1994 році серед тих, кому не виповнилося 30 років, нікуди не збиралися виїжджати тільки 30%, і в 2005

році серед молоді цього віку було майже стільки ж тих (29,6%), хто не збирався нікуди виїжджати. Ця ж вікова група сильніше за інших налаштована на виїзд за межі колишнього СРСР. Серед тих, хто збирався виїжджати в далеке зарубіжжя у 2001 році, 15% молоді хотіли б переїхати туди на постійне місце проживання, а ще 39% молодих людей хотіли б виїхати туди на тимчасову роботу [9].

Розглянемо детальніше дані, одержані в моніторингу Інституту соціології в 2003 році. Опитано 1800 осіб старших 17 років в лютому 2003 року. Вибірка репрезентативна для дорослого населення України.

Рівень проєктивної міграційної мобільності населення України показують відповіді на питання: “Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, в якому проживаєте?” Він достатньо високий. Твердо відповіли, що не хочуть виїжджати зі свого населеного пункту тільки трохи більше половини опитаних – 55%. Відповіді інших розділилися так: “так, хотів би” – 23%, “важко відповісти” – 22%.

За цими середніми цифрами стоять різні соціальні і соціально-демографічні групи, які істотно відрізняються у своїх міграційних намірах. Насамперед, звертає на себе увагу відмінність у відповідях за віковими групами. Старша вікова група (55 років і старше) орієнтована переважно на те, щоб залишатися в своєму населеному пункті – 77%. Абсолютно інші настрої у групі респондентів до 30 років. З них мають чітку позицію залишатися у своєму населеному пункті тільки менше третини – 30%. Правда, серед молоді практично стільки ж і таких, що не визначилися. У середній віковій групі опитаних (30 – 54 роки) показник тих, хто не збирається нікуди виїжджати, наближається до середнього – 51%.

Серед тих, хто вже визначився з від’їздом зі свого населеного пункту, найбільше молоді – 41%. У старшій віковій групі більш ніж у три рази, порівняно з молоддю, менше осіб, що мають намір виїжджати зі свого місця проживання – тільки 13%. А серед осіб середньої вікової групи виїжджати має намір кожен п’ятий – 21%.

З цього виходить, що виїжджати зі свого населеного пункту збираються переважно люди працездатного віку, а представники передпенсійного та пенсійного віку мають намір залишатися на місці. Причини цього явища, загалом, неважко відшукати. Люди працездатного віку у своєму населеному пункті не можуть знайти собі роботу, а якщо і знаходять, то вона їх не задовольняє або за рівнем оплати, або за змістом.

На міграційну поведінку пенсіонерів впливають

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

інші соціальні чинники, їм нікуди їхати з тієї причини, що їх ніде не чекають – ні в своїй країні, ні закордоном. Від них відмовлятимуться скрізь, оскільки в економічному плані вони тільки створюють додатковий тиск на бюджет, на різні страхові фонди. Власних же засобів для переїзду, як і засобів для існування, у переважній більшості з них немає.

На нашу думку, факт істотних відмінностей у міграційних намірах за віковими групами насторожує і викликає тривогу, оскільки йдеться про тенденцію, яка може украй несприятливо позначитися на економіці і соціальній сфері України: якщо з країни виїжджатиме молодь, а залишатися будуть переважно люди пенсійного віку, то це створить велике навантаження на тих, що працюють, пов'язане з соціальними витратами. Якщо врахувати, що Україна вже більше як десять років знаходиться у глибокій економічній і соціальній кризі, рівень промислового виробництва за цей період впав на 60%, виробництво не розвивається, безробіття зростає, то втрата для країни кадрового потенціалу ще більш погіршить ситуацію.

Помітні і відмінності в міграційних намірах між респондентами з різних регіонів країни. Цікавим є факт, що, якщо раніше найбільш "прив'язаними" до рідних місць були опитані із західного регіону (60% респондентів), то в останні роки найбільша кількість емігрантів саме з цього регіону. Багато "патріотів" і в центральному регіоні країни. А ось два інші у регіони – Південь і Схід – демонструють менше прагнення до осідлості. У них кількість твердо переконаних в тому, що вони нікуди не виїдуть, рівна 50%. Протилежну точку зору, тобто бажання виїхати зі свого населеного пункту, найбільше висловлювали жителі північного регіону країни. Тут число охочих виїхати наближається до третини опитаних (28%). Найменше налаштовані на виїзд жителі центрального регіону – 17%. Такі відмінності в установках на виїзд не можна пояснити тільки можливостями працевлаштування за місцем проживання. Якщо порівнювати офіційні дані з безробіття, то найбільший рівень безробіття спостерігається у західному регіоні. Проте найбільше охочих виїхати з свого населеного пункту у східному регіоні України. Отже, причини цього факту лежать в якійсь іншій площині.

Висновки та перспектива подальших розвідок. Узагальнюючи зазначене, можна

стверджувати, що системна криза українського суспільства, яка продовжується вже більше десяти років і, здається, ще не скоро буде подолана, створює відповідну атмосферу у сфері суспільної свідомості. Серед людей переважають песимістичні настрої, розчарування, зневіра у можливість подолати життєві труднощі, недовіра до всіх офіційних структур. У цих умовах серед українських громадян широкого поширення набули еміграційні настрої.

У зв'язку з цим необхідно комплексно вивчити проблему пошуку щастя нашими громадянами на чужині та відповідно до отриманих результатів і зроблених висновків створювати умови для того, щоб люди свідомо залишалися і, найголовніше, були щасливими саме на рідній землі. Саме тому подальшими нашими дослідженнями буде вивчення психологічних аспектів міграційних процесів, зокрема внутріособистісні конфлікти як чинники виїзду в інші країни.

1. Василевский М. "Козаки" устраиваются чернорабочими... // *День*. – 2001. – 18 февраля. – С.3.

2. Макеев И.Ю. Миграция русскоязычного населения из Казахстана // *Социологические исследования*. – 1999. – №11. – С. 63.

3. Михельсон А. "Рабочий вопрос" отечественной экономики // *День*. – 2000. – 19 июля. – С.2.

4. Моисеенко В.М., Чуудиновских О, С. Теория человеческого капитала и исследования миграционных процессов в России // *Проблемы прогнозирования*. – 2000. – №4. – С. 5 – 8.

5. Панченко О. В Америку гонит и не пускает бедность // *День*. – 1999. – 5 февраля. – С.2.

6. Пидлуцкий О. Сколько взрослых украинцев хотят эмигрировать // *День*. – 2002. – 12 января. – С.3.

7. Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. – К, 1997. – С. 45.

8. Шангина Л. Народ золотой середины – 3, или Эскизы о славном // *Зеркало недели*. – 2000. – 30 декабря. – С.3.

9. Шульга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 229 – 260.